

І С Т О Р І Я

*Леонід Володимирович ТИМОШЕНКО,
кандидат історичних наук, доцент, завідувач
кафедри всесвітньої історії Дрогобицького
державного педагогічного університету ім.Івана Франка*

МАГІСТЕРСЬКА ДИСЕРТАЦІЯ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА “О ПРИЧИНАХ И ХАРАКТЕРЕ УНИИ В ЗАПАДНОЙ РОССИИ”

Свою першу велику наукову працю Микола Костомаров присвятив Берестейській унії. 1841 року вона була видана друкарнею Харківського університету, проте захист, який мав відбутися 27 березня 1842 р., несподівано був заборонений, а дисертацію знищено. Цей винятковий факт розглядався сучасниками як катастрофа, яка зробила М.Костомарова популярним та викликала загальне співчуття [10, 107]. Дуже влучно схарактеризовано подію в нарисі історії Харківського університету (1906): гучна справа про спалення дисертації є прийомом, який нагадує засоби інквізиції, а також одним із різких проявів відсутності свободи наукового дослідження в самодержавній Росії [2; 126, 128]. І нині, наприкінці ХХ ст., дослідники розглядають знищення дисертації як інквізиторський крок офіційних властей, хоч підкреслюють при цьому, що повністю реалізувати задум не вдалося: із 100 надрукованих примірників спалили лише 65, решта розійшлась по бібліотеках чи потрапила в приватні руки [11, 77].

Микола Костомаров як історик почав формуватися в стінах Харківського університету, студентом якого він був у 30-х рр. ХІХ ст. Як слушно зауважив О.Грушевський, М.Костомаров, почавши самостійно працювати над питаннями історії, не міг не помітити вузькості пануючої офіційної історичної доктрини. Не задовольняла його й сучасна українська історіографія, над якою, щоправда, не тяжіла офіційно визнана рутинна схема. Ідеї ж “Історії Русів” поки що не знайшли ні послідовників, ні виправників [7, 94-95]. То ж не дивно, що молодий науковець обрав тему з української історії. За деякими свідченнями, проблему унії підказав М.Костомарову В.Каразин. Сприяли цьому і найближчі друзі, зокрема, О.Корсун, який дав йому “Историю флорентийской унии” [12, 208].

Біографи та дослідники творчості М.Костомарова, як правило, приділяють достатньо уваги знищеній магістерській дисертації. Проте у трактуванні причини знищення погляди істориків полярно розділились.

Перший, який ми умовно назвемо офіційним, був започаткований ще в ХІХ ст. Його дотримувались як російські, так і українські історики, зокрема М.Грушевський. Основні причини прийняття владою та церковними колами рішення про знищення дисертації вони вбачали в тому, що М.Костомаров негативно зобразив православне духовенство і співчутливо – повстання селян та козаків.

Другий напрямок склався в зарубіжній історіографії, головно в працях Григора Лужницького, який вважає, що основною причиною знищення дисертації є правдиве зображення М.Костомаровим причини та наслідків Берестейської унії, яке розходилося з офіційною російською історичною доктриною.

Для з'ясування істини необхідно докладніше зупинитись на аргументації обох сторін, головне ж – звернутись до першоджерела, тексту самої дисертації. Важливими є також автобіографія М.Костомарова, рецензії на дисертацію, спогади сучасників тощо.

Варто зазначити, що до формування офіційного погляду на причини знищення дисертації спричинився сам автор, котрий у першому варіанті автобіографії писав: “Гоніння на дисертацію було піднято внаслідок висловлених у ній переконань, що поширенню унії сприяло невігластво, аморальність та лівність православного духовенства, і до того ж підмічені були в деяких місцях погляди радше протестантські, ніж православні” [14, 205]. У другому варіанті автобіографії історик дав докладний опис харківських подій, пов'язаних із відміною захисту. Новопризначений архієрей Харкова І.Борисов у бесіді з Костомаровим висловив усні зауваження, оскільки йому не сподобались такі місця дисертації: “властолюбство ієрархів посіяло ворожнечу і роздвоєння в миролюбній церкві Христовій”, “аморальність духовенства в Західній Русі перед унією”, “тяжкі побори, які брав з руських константинопольський патріарх”, а також те, що “унія принесла негативну користь православ'ю саме тому, що породила проти себе опозицію” [15, 456].

Роль І.Борисова у справі знищення дисертації була засвідчена ще 1878 р. публікацією його листа до “петербурзького друга” від 30 березня 1842 р., з якого видно, що харківський архієрей висловив свої побоювання з приводу “не російського духа” дисертації керівництву Харківського університету. Лист показує також, що І.Борисов вислав до Петербурга примірник дисертації, супроводжуючи його таким резюме: “...Безліч зухвалих висловів

на адресу східної церкви та її патріархів, здається, не повинні бути пропущені, тому що вони, крім того, що антиполітичні, супротивні історії, і публічний захист їх може викликати спокусу” [5, 387-388]. У підрядковому коментарі до публікації листа редакція журналу “Русская старина” констатувала, що в цьому випадку І.Борисов був звичайним “донощиком” [5, 388].

1877 року, ще за життя М.Костомарова, в журналі “Древняя и новая Россия” з’являється стаття академіка М.Сухомлинова з публікацією ключового матеріалу для розв’язання проблеми – рецензії М.Устрялова, професора російської історії Петербурзького університету, на підставі якої міністр освіти С.Уваров наказав “истребить” дисертацію [22, 54].

Стаття М.Сухомлинова цікава не тільки публікацією першоджерел. Автор наводить цінні свідчення про харківських професорів, магістерські екзамени М.Костомарова, дає, зрештою, історіографічний огляд дисертації. Помилково вважаючи, що І.Борисов не був причетний до справи, М.Сухомлинов виділив роль помічника попечителя Харківського учбового округу М.Цертелева, який надіслав до міністерства народної освіти Росії примірник дисертації з власними помітками на полях. Запитуючи у листі до товариша міністра освіти П.Ширінського-Шихматова від 4 квітня 1842 р. про те, чи можна допускати дисертацію до публічного захисту, він у той же час сміливо заявив, що “дисертація ця в науковому її значенні має багато недоліків і похибок, але за духом своїм, здається, не являє нічого супротивного поглядам уряду і вченню православної церкви” і що він зупинив захист лише з обережності [22, 53].

Тут наведемо головні положення рецензії М.Устрялова. На його думку, дисертант усупереч “незаперечним” історичним свідченням стверджував, що унія була “рішучим з’єднанням з католицькою вірою”, викликала “потребою і необхідністю народною”. Напередодні унії “зближувалась православна віра з римо-католицькою” і чим необхіднішим здавалось з’єднання Литви з Польщею, тим “необхіднішим ставало з’єднання віри і введення Унії”. Неправильно, з погляду рецензента, дивився автор на характер унії, бо заявив, що “Унією здійснилось відродження Південно-Західної Русі, зміцнення Московії, що на ній спочиває наша велич і добробут, що вона показала нам дорогу на низку європейських держав, що головним завданням її було звільнення західної Русі від польського правління і приєднання останньої до другої половини”. І тільки після цього офіційний історіограф імперії звернув увагу на інші “необачні міркування”, серед яких виділив закиди східним ієрархам, яких М.Костомаров назвав хабарниками [22, 53-54]. Поглядам М.Костомарова М.Устрялов протиставив “давню визнані

істини", тобто офіційний, імперський, російсько-православний погляд на унію в душі того, що вона була "злочинною справою" вузького кола осіб, що вона не відроджувала, а губила руську народність і т. ін.

24 квітня 1842 р. міністр освіти С.Уваров, розглянувши обставини з дисертацією, прийняв рішення, яке ґрунтувалось виключно на рецензії М.Устрялова. Два пункти цього цензорського вироку були доволі категоричними: 1) самий предмет зазначеної дисертації, як за сучасністю подій, які відносяться до знищення у нас Унії, так за багатоскладністю і заплутаністю питань, які виникають з її запровадження і поширення, причетних до стану православної церкви та духовенства нашого, не підлягав схваленню; 2) численні місця дисертації, за необґрунтованістю своєю та браком ясного критичного погляду на події, викладені притому не завжди згідно з історичною істиною, аж ніяк не повинні були бути пропущені до надрукування" [22, 54]. Далі йшло згадане нами рішення знищити магістерську працю.

Дослідники вже давно відзначили люту неспроможність мотивів С.Уварова щодо знищення дисертації. Предмет для неї був вибраний М.Костомаровим дуже вдало: це було одне із найголовніших капітальних питань західно-руської історії, яке розроблялось і до, і після М.Костомарова [2, 127]. Навіть М.Сухомлинов зазначав, що для своєї дисертації історик вибрав історичну подію, яка мала незаперечне значення в житті народу і не минула безслідно [22, 47]. Помилки та деяке захоплення другорядним матеріалом у творі М.Костомарова були недоліками науковими і виправляти їх потрібно і можна було тільки шляхом ученої критики, тобто надрукуванням відгуку М.Устрялова, і аж ніяк не знищенням самої книги [2, 128]. У пізніших публікаціях на тему дисертації наводились головні слова з "винищувального" рішення С.Уварова, а також відповідні фрази І.Борисова та М.Цертелева, які не вдавалися до ґрунтовного критичного аналізу праці. Найсимптоматичнішими серед них є, безсумнівно, статті Олександра Грушевського [6, 277-288], які, на нашу думку, наклали негативний відбиток на всю наступну історіографію проблеми, започаткувавши недооцінку унієзнавчої спрямованості дисертації.

1925 року Ієремія Айзеншток опублікував в "Україні" чи не найважливішу розвідку "Перша дисертація Костомарова", написану за матеріалами архіву Харківського університету. Як і О.Грушевський, він стверджував, що головним інтересом доби, досліджуваної М.Костомаровим, була не унія, а народні рухи, козаччина та гайдамаччина, боротьба за віру, батьківщину і національність. І нібито лише для чіткого зрозуміння зазначеного Костомаров звернув увагу на саму унію. Отже, резюмував

І.Айзеншток, унія цікавила М.Костомарова лише тому, що вона “зробилася політичним завданням, коли в таборах козацьких ватажків було вирішено відділити Західню Русь від Польщі, а в Московському кабінеті – з’єднати її з Московською” [1, 22]. Як бачимо, унієзнавчу суть дисертації було фактично зігноровано. Автор знав статтю М.Сухомлинова, проте обмежився цитуванням князя М.Цертелева, який керувався наказом С.Уварова. Заради справедливості зазначимо, що в розвідці І.Айзенштока є багато цікавого: він довів, зокрема, що перші офіційні кроки в справі дисертації зробив ректор Харківського університету П.Гулак-Артемівський, котрий написав листа до губернського управління з проханням призупинити захист дисертації. Так у справі опальної дисертації з’явилась ще одна особа – ректор університету. На підставі архівних джерел дослідник з’ясував, що зі ста примірників було спалено лише два-три десятки, інші розійшлися, і назад – ні до управління університету, ні до автора – не повернулись.

1928 р. спалену дисертацію перевидав Михайло Грушевський, використавши примірник, який належав батькові М.Сухомлинова, харківському професорові 1840-х рр. і який тоді зберігався в бібліотеці Харківського університету. У передмові М.Грушевський, як і його попередники, зауважує, що релігійна ідея не цікавила М.Костомарова, йому було важливіше те, що поява унії дала “звироднілому” українському громадянству імпульс до активної боротьби. Таким чином, автор вийшов за межі теми, зазначеної в заголовку, і дав фактично сумарний погляд на історію України, проголосивши, хоч і не вповні скристалізовано, гасло “народньої історії”, яке стало пізніше методологічним стрижнем його наукової творчості [8, VII]. Прочитавши характерні місця дисертації, які власне відображали погляди М.Костомарова на унію, М.Грушевський зробив, однак, не зовсім логічний висновок: “Православна інквізиція, в особі “высокопреосвященного” Інокентія, приятеля Максимовича, Погодина й ин., засудила дисертацію за легковажний відзив про православних патріархів, владиків, духовенство, – за весь той... зневажливий тон в стилі раціоналістів просвіщеного віку...” (8, VIII-IX). Уважаючи, що дисертація (як і пізніший твір М.Костомарова “Южная Русь в конце XVI ст.”) давно перестала бути останнім словом науки, М.Грушевський кваліфікував її як “скорше історично-політичний памфлет, сильно закрашений публіцистикою” [8, VII, IX]. До речі, сам М.Костомаров у зрілому віці невисоко оцінював свої перші наукові кроки. Зокрема, в полеміці з М.Кояловичем він назвав дисертацію молодечею, написаною без глибокого досвіду: “Я був тоді ще дуже молодим і взявся за предмет, котрий вимагав багатолітнього вивчення та знайомства з джерелами, до котрих я не міг мати і

доступу. Дивно, що такий непотріб міг звернути на себе милостиву увагу вченого, який видав про той же предмет двотомний твір" [13]. На цій підставі Костомаров уважав, що він цілком справедливо не був удостоєний магістерської честі. М.Грушевський стверджував, що доволі категорична самооцінка М.Костомарова не є несправедливою: дисертація була написана справді не за джерелами, а за кількома науковими працями, "густо прилитими псевдонародньою традицією з "Запорожской Старини" Срезневського" [8, VI-VII]. Незмірно вище дисертації М.Грушевський ставив згадану працю "Южная Русь в конце XVI ст."

У повоєнний час спадщина М.Костомарова з відомих причин не досліджувалася. Смугу тривалого вимушеного замовчування перервало святкування 1967 р. 150-річчя з дня народження М.Костомарова. 1968 р. побачила світ монографія П.Попова "М.Костомаров як фольклорист і етнограф", лейтмотивом якої була характеристика історика як представника буржуазного напрямку в історіографії. Автор доводить, що М.Костомаров засуджував польські та українські панівні верхи, унію і релігійну ворожнечу, а також відсутність людяності в справах віри, що було проявом еретицтва з церковного погляду і неблагонадійності – з політичного. Ось чому церковна влада, царська цензура і тодішня офіційна наука знищили дисертацію [21, 14-15]. Викликає зацікавлення повідомлення П.Попова, що саме в його робочій бібліотеці зберігається єдиний з відомих в Україні оригіналів дисертації. Інші два – з бібліотек Харківського університету та Ніжинського педінституту – було втрачено під час другої світової війни. Нині примірник дисертації, який належав П.Попову, знаходиться в Центральній науковій бібліотеці НАН України ім.Вернадського (колекція П.Попова). Як стверджує С.Білокінь, ще один примірник зберігається в теках О.Лазаревського (відділ рукописів тієї ж бібліотеки) [3, 139].

Протягом останнього десятиріччя вийшло друком дві монографії Ю.Пінчука, які також не прояснили проблему. Якщо 1984 р. автор писав, що церковна влада, царська цензура і уряд не визнали дисертацію гідною магістерського ступеня як за характером теми, так і з причини наведеного матеріалу про аморальність духовенства, важкі побори з народних мас, а головне – про повстання селян і козаків (19, 37), то в останній біографії М.Костомарова він зауважує, що серед порушених молодим істориком тем чільне місце посідала боротьба проти наступу католицизму й унії на захист православ'я. Причину ж знищення дисертації подано в душі попередників. Ю.Пінчук також вважає, що висвітлення М.Костомаровим питань національно-визвольного

та соціального руху в історії України майстерно здійснено "під оболонкою розгляду релігійних відносин тих часів" [20, 46].

Підсумок історіографічної спадщини офіційного напрямку в цілому невтішний. Хоч і було накопичено значний фактичний матеріал, встановлено усіх осіб, причетних до справи знищення дисертації, проте чим далі дослідники віддалялись від першоджерел, тим більше відходили від суті проблеми.

Протилежна точка зору була викладена Григорієм Лужницьким у доповіді на XI-й конференції канадського НТШ у жовтні 1962р. [4, 71]. Через рік у збірнику на пошану Р.Смаль-Стоцького з'явилася стаття "Микола Костомарів і переслідування Української Католицької Церкви на Холмщині" [16, 272-276]. Варто підкреслити, що у своїй капітальній праці "Українська Церква між Сходом і Заходом" Г.Лужницький не згадував спаленої дисертації, обмежившись загальним зауваженням про те, що М.Костомаров був неприхильним до католицької церкви [17, 291-292].

У згаданій статті Г.Лужницький своє розуміння проблеми буде на редакційній публікації "Миколаївська цензура" в лондонському літературному тижневику "Wiadomości" [23, 23], невеликий розділ котрої "Операція Костомаров" ґрунтувався на рецензії М.Устрялова. Звівши його зауваження до п'яти пунктів, Г.Лужницький прийшов до висновку, що український історик дав об'єктивну оцінку Берестейської унії. На думку Г.Лужницького, небувалий факт знищення дисертації засвідчував нахабність і жорстокість, з котрими швидко нищились і українське католицтво, й українське православ'я, об'єднання яких так боялось російське самодержавство [17, 275]. Не можна заперечити того, що суть зауважень С.Устрялова передана точно. Викликає заперечення категоричне твердження дослідника про цілковиту об'єктивність Костомарова, що в літературі першої половини XIX ст. було неможливо. На це вказував ще М.Грушевський, який писав: "...його (Костомарова – Л.Т.) становище до церковних спорів се скептицизм просвіщеного XVIII в.: згрідливий погляд на конфесійні суперечки як результат "василолюбія ієрархів" з одної і другої сторони і некультурности правлящих кругів, що хапалися зверхніх різниць, не проникаючи в духовний зміст християнства. Ухили української ієрархії і частини духовної верстви в унію – се були наслідки "расстроеного церковного управління и безнравственности духовных" православних" [8, VII].

З огляду на брак місця тут не даємо докладної історіографічної оцінки дисертації. Обмежимось лише деякими характерними заувагами. Так, М.Костомаров характеризував унію як виразку, що двісті років терзала нещасну Західну Русь і загубила Польську монархію. Уважаючи, що завдання унії було чисто політичне, він

пов'язував обставини її прийняття з польським пануванням. На його думку, унія як релігійне об'єднання була б неможливою без політичного з'єднання Русі з Польщею. Вона загинула лише тоді, коли припинилась залежність Західної Русі від Польщі і утвердилась "істинна Всеросійська імперія" [18; 38, 39].

Передумови унії М.Костомаров виводив також із аморальності духовенства та слабкості православної ієрархії, яка керувалась особистими вигодами і була цілковито байдужою до віри і папства. Стверджуючи, що унія була народною необхідністю, він називає цю потребу негативною, бо в протилежному разі перевага сил була б на боці уніатів. Характеризуючи унію як акт з'єднання вір, історик усе ж розглядає його як просте прийняття римокатолицизму, грецькі ж обряди, на його думку, були залишені з метою поступового зближення народу з католицизмом [18, 17-18, 19].

М.Костомаров цілком слушно стверджує, що головними і єдиними рушіями унії були православні ієрархи, але вони, проте, вчинили "пагубну крамолу", наважившись обнародувати з'єднання вір. Берестейський собор він називає зібранням переважно уніатів, які, передбачаючи незгоду противників, хотіли благовидною причиною прикрити своє нахабство. У результаті унія була таки обнародована, але відбулось це, як уважає дослідник, "всупереч усім правам народним і людським і абсолютно проти спільної волі" [18, 20, 22]. Крім того, автор багато пише про гоніння на православних, жодним словом не згадуючи про подібні дії проти уніатів. Наведені погляди М.Костомарова у сукупності з тими, які викликали неприйняття офіційної російської історичної науки, можна якоюсь мірою вважати компромісними для уніатської і православної сторін, хоч симпатії автора явно на боці православних. Можна говорити і про суперечливий характер деяких тверджень, які, ясна річ, не можуть задовільнити вимог сучасної історичної науки. Проте не можна не бачити того, що М.Костомаров prorочо, можливо, чисто інтуїтивно висловив деякі міркування, які звучать досить сучасно. Маємо на увазі його висловлювання: "після Берестейського собору... унія вибухнула у всіх кінцях Русі"; унія – це "боротьба свободи совісті з деспотизмом"; "унією здійснилось відродження південно-західної Русі", вона пробудила в народі руському почуття православ'я, віри і народності, показала дорогу на "низку європейських народів"; "наслідки унії були цілковито протилежними її позитивному призначенню: йшлося про те, щоб об'єднати міцно Русь з Польщею, утвердити силу королівства, знищити на Русі православ'я, – а вийшло те, що Русь цілковито звільнилась від польського іга..." [18, 21]. Звісно, що наведені

твердження не могли увійти до пізніших праць М.Костомарова і тому зазнали переслідування.

Варто вказати на ще одну причину, яка не могла не вплинути на прийняття інквізиторського рішення про знищення дисертації. Дослідники вже звертали увагу на те, що переслідування уніатів та ліквідація уніатської церкви царизмом у XIX ст. на Правобережній Україні, Волині, Холмщині та Підляшші вплинули на вибір М.Костомаровим теми дослідження. Щоправда, якщо М.Сухомлинов писав, що “возз’єднання уніатів мимоволі викликало в мислячих людях судження про подію” [22, 47], то Г.Лужницький уважав, що Костомаров написав свою дисертацію у зв’язку із переслідуванням католицької церкви на Холмщині, бо не міг зрозуміти, чому цар Микола так криваво розправляється із українцями-католиками [16, 273, 276].

Гадаємо, що згадані події не тільки вплинули на вибір теми, а й послужили однією з головних причин знищення дисертації. Відгомін про “возз’єднання” уніатів з російським православ’ям був таким сильним, що царська цензура в особі С.Уварова не припускала й думки про публікацію праці на тему унії. Це підтверджується і згаданим листом І.Борисова, який писав, що предмет дисертації “тепер має значення не тільки історичне, а й державне...” [5, 54], а також наказом С.Уварова, в якому він не схвалював тему дисертації “за сучасністю подій, які відносяться до знищення в нас Унії” [22, 54].

Докладне вивчення всієї сукупності історіографічних джерел показує, що магістерська дисертація Миколи Костомарова “О причинах и характере Унии в Западной России” була знищена в результаті спільних дій релігійних та офіційних властей. Остаточне рішення про відміну захисту і знищення дисертації прийняв міністр освіти С.Уваров на основі рецензії офіційного історіографа імперії М.Устрялова. Саме негативна рецензія останнього стала згубною для опальної дисертації. Приходимо, отже, до переконливого висновку, що негативну опінію та спротив російської історичної науки і офіційних властей викликали погляди М.Костомарова на причини та наслідки Берестейської унії, а не його ставлення до ролі народних мас, козацтва та їх ватажків, як це нерідко стверджувалося в літературі. На прийняття рішення, безумовно, вплинуло і переслідування уніатської церкви російським царизмом в XIX ст. Потребує перегляду і стереотип щодо пріоритетності завдань, вирішуваних М.Костомаровим. На наш погляд, праця історика присвячена історії Берестейської унії, на що вказує її назва, переважання унієзнавчого матеріалу (приблизно 70% тексту), а також те, що саме за унієзнавчі погляди автор зазнав гоніння.

У двадцять п'яті роковини смерті М.Костомарова М.Грушевський писав, що ідеї, проголошені істориком, "ішли вперед не тільки свого часу, але і його власної творчості як історика, і в багатьох точках зістаються непережитими й тепер" [9, 225]. Можна з упевненістю стверджувати, що сказане стосується й унієзнавчих концепцій Миколи Костомарова.

1. Айзеншток І. Перша дисертація Костомарова (Нові матеріали про спалення його дисертації в 1842 р.) // Україна. – 1925. – Кн.3.
2. Багалей Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). – Харьков, 1906.
3. Білокінь С. Раритети української бібліографії у збірках Олександра Лазаревського та Михайла Хмирова // Київська старовина. – 1998. – № 4.
4. Вертипорох Л. XI-та Наукова Конференція Канадійського Наукового Товариства ім.Шевченка в Торонті, 13 і 14 жовтня 1962 // Логос. – 1963. – Кн.1.
5. В-ов Н.М. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический // Русская старина. – 1878. – Т.23.
6. Грушевський А. Из харьковских лет Н.И.Костомарова // Журнал Министерства народного просвещения. – 1908. – № 4. Його ж: Ранние этнографические работы Н.И.Костомарова.
7. Грушевський А.С. Ранние этнографические работы Н.И.Костомарова // Известия отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. – 1911. – Кн.1.
8. Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928.
9. Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров (Пам'яті М.Костомарова в двадцять п'яті роковини його смерті) // Літературно-Науковий Вістник. – 1910. – Т.50.
10. Де-Пуле М. Харьковский университет и Д.И.Каченовский. Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов // Вестник Европы. – 1874. – Кн.1.
11. Киян О. Науковий опонент Миколи Костомарова // Київська старовина. – 1993. – № 4.
12. Корсунов А. Н.И.Костомаров // Русский Архив. – 1890. – Кн.3.
13. Костомаров Н. Ответ на ответ г.Кояловича // Голос. – 1864. – № 127. – 9 мая.
14. Костомаров Н.И. Автобиография // Русская мысль. – 1885. – Кн.5.
15. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989.
16. Лужницький Г. Микола Костомарів і переслідування Української Католицької Церкви на Холмщині // На пошану сімдесятиріччя народин Р.Смаль-Стоцького. – ЗНТШ. – 1963. – Т.177.
17. Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. – Філадельфія, 1954.
18. О причинах и характере Унии в Западной России, сочинение Кандидата I-го Отделения Философского Факультета Николая Костомарова,

написано для получения степени Магистра Исторических наук. – Харьков, 1841.

19. Пінчук Ю.А. Исторические взгляды Н.И.Костомарова (Критический очерк). – К., 1984.
20. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. 1817-1885. – К., 1992.
21. Попов П.М. М.Костомаров як фольклорист і етнограф. – К., 1968.
22. Сухомлинов М.И. Уничтожение диссертации М.И.Костомарова в 1842 году // Древняя и новая Россия. – 1877. – Т.1.
23. Cenzura mikolajewska // Wiadomości. Tygodnik. – London, 1961. – № 52/53. – 24/31 december.

Леонід Тимошенко. Магістерська дисертація Миколи Костомарова "О причинах и характере унии в Западной России". На основі широкого кола джерел, у тому числі і віднайдених автором, аналізується знищена царизмом перша дисертація Миколи Костомарова, присвячена Берестейській унії. З'ясовано причини її знищення, зроблено спробу сучасної історіографічної оцінки праці, спростовано ряд усталених стереотипів минулого.

Леонид Тимошенко. Магистерская диссертация Николая Костомарова "О причинах и характере унии в Западной России". На основе широкого круга источников, в том числе и обнаруженных автором, анализируется уничтоженная царизмом первая диссертация Николая Костомарова, посвященная Брестской унии. Выяснены причины ее уничтожения, сделана попытка современной историографической оценки труда, опровергнут ряд устоявшихся стереотипов прошлого.

Leonid Tymoshenko. Mykola Kostomarov's Master's dissertation "About the reasons and character of the Union in Western Russia". The first dissertation of Mykola Kostomarov dedicated to the Brest Union and obliterated by tsarism, is analysed on the basis of the wide range of sources (found ones included). The reasons of its destruction were cleared up, the attempt of modern historiographical estimation of the work was done, a series of stable stereotypes of the past is discredited.